

Σημειωτική διαδικασία και ανθρώπινη πρακτική:
μερικά διδάγματα για (και από) τη γλωσσολογία

Μαριάννα Κονδύλη

Εισαγωγή

Σκοπός του άρθρου είναι να συζητηθούν ορισμένα παραδείγματα που φανερώνουν τη δύσκολη σχέση ανάμεσα στο γλωσσικό σημείο και την πραγματικότητα όπως διατυπώνεται στην κυρίαρχη γλωσσολογική θεωρία. Έναυσμα συνιστά η ιδέα του ατομικού σημείου, όπως αναπτύσσεται με το ρεύμα της παραδοσιακής στρουκτουραλιστικής γλωσσολογίας αλλά και των συνεχιστών της στο μεταδομισμό. Σύμφωνα με αυτή την αντιμετώπιση, η εγκυρότητα του σημείου εξαρτάται από τις σχέσεις του με τα άλλα σημεία. Κατά συνέπεια, οι σημασίες που αποδίδουν οι άνθρωποι ερμηνευτές στο πλαίσιο της επικοινωνίας παραμένουν στο περιθώριο της πραγμάτευσης. Η παραδοσιακή λοιπόν στρουκτουραλιστική προσέγγιση, με το να αποδεσμεύει το σημείο από την πραγματικότητα, δεν κατορθώνει να λύσει τα προβλήματα που αναδύονται επιτακτικά όταν το νόημα αποτελεί μέρος της ίδιας της ανθρώπινης πράξης.

Πιο συγκεκριμένα, στο πλαίσιο της στρουκτουραλιστικής προσέγγισης κινούνται όλα τα ρεύματα της σημειωτικής πραγμάτευσης της γλώσσας (Saussure, Benveniste, Derrida) που αντιμετωπίζουν τη γλώσσα ως σύστημα αυτοδιευκρινιζόμενο μέσα από διαδοχικά συστήματα συμβάσεων τα οποία, με τη σειρά τους, το ένα εξηγεί το άλλο. Πρόκειται για τη διαδικασία σημείωσης, η οποία συνίσταται στα ενεργήματα που μετέρχονται οι πομποί και οι δέκτες ώστε να εδραιώσουν μια σχέση ανάμεσα σε ένα σημείο και ένα σήμα. Αν όμως κά-
νουμε αφαίρεση από την πραγματιστική διάσταση της επικοινωνίας,

τότε θα δεχτούμε αβίαστα το βασικό αξίωμα της σημειωτικής ότι όλα τα σημεία μπορούν να λειτουργήσουν ως σήματα. Συνεπώς, εφόσον όλα τα σημεία μπορούν να λειτουργήσουν ως δείκτες άλλων σημείων και αντιστρόφως, εξ ορισμού η σημείωση μπορεί να είναι *απεριόριστη*. Το πρόβλημα λοιπόν που τίθεται από τη στρουκτουραλιστική και μεταστρουκτουραλιστική προσέγγιση είναι ότι η εγκυρότητα του σημείου δεν εξαρτάται παρά μόνο από τη θέση που κατέχει στο συγκεκριμένο γλωσσικό κείμενο. Για να εισαγάγουμε αμέσως την ορολογία του Peirce (1931-1958), την εγκυρότητα του σημείου την εγγυάται το *Διερμηνεύον*¹. Ο παραπάνω ορισμός όμως δεν μας επιτρέπει να δούμε αν και πώς δεσμεύεται το γλωσσικό νόημα σε σχέση με την ανθρώπινη πράξη στα κοινωνικά της πλαίσια.

Εδώ θα επιχειρήσω να συζητήσω ορισμένες μόνο πτυχές των προβλημάτων που τίθενται όταν η γλώσσα θεωρείται αυτόνομο και αυτοπροσδιοριζόμενο σημειωτικό σύστημα, όπως προκύπτει έμμεσα και από τον ορισμό της εγκυρότητας του σημείου. Στο πρώτο μέρος του άρθρου συζητώνται ορισμένες από τις συνέπειες της παραδοσιακής αντίληψης της αυθαιρεσίας του σημείου. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη η νοηματοδότηση δεν υπόκειται σε περιορισμούς εξωτερικούς από τη γλώσσα: είναι απεριόριστη και αδέσμευτη γλωσσική διαδικασία.

Στη συνέχεια εκτίθενται τα βασικά επιχειρήματα της πραγματολογικά προσανατολισμένης σημειωτικής, τα οποία αντιτίθενται στο στρουκτουραλιστικό και μεταστρουκτουραλιστικό υπόδειγμα. Συγκεκριμένα, ασκείται κριτική στο μεταστρουκτουραλιστικό υπόδειγμα το οποίο παραγνωρίζει την ίδια τη δραστηριότητα της νοηματοδότησης και τη διυποκειμενική συμφωνία που θέτει όρια στο γλωσσικό νόημα, με συνέπεια το νόημα και η σημασία να γίνονται υπόθεση του γλωσσικού κειμένου.

Τέλος, το άρθρο επιλέγει να προβάλει το παράδειγμα της καλλιτεχνικής λειτουργικής γλωσσολογίας, ως ένα από τα πεδία διαλόγου της μη φορμαλιστικής γλωσσολογίας με τη σημειωτική πράξη. Από αυτή την άποψη η λειτουργική γλωσσολογία υποδεικνύεται ως ένα από τα ρεύματα που προσφέρουν κλειδιά για τη μελέτη της σχέσης ανάμεσα στη νόηση, τη γλώσσα και την ανθρώπινη πρακτική.

Η αυθαιρεσία του σημείου

Η θεματοποίηση της γλώσσας ως αυτόνομου συστήματος οφείλεται στην υπόδειξη του Saussure σχετικά με τη συγκρότηση της σημειολογίας ως επιστήμης-ομπρέλας «που μελετά τη ζωή των σημείων μέσα στους κόλπους της κοινωνικής ζωής». Παρόλη την παραπομπή στην κοινωνική σημασία της γλώσσας, ο σωσσυριανός φορμαλισμός θεμελιώνεται στην αυθαιρεσία του σημείου ως καθοριστική συνθήκη για τη σύλληψη της γλώσσας ως καθαρής μορφής.

Αυτή είναι μια σημαντική όψη της αυτοπροσδιοριζόμενης επιστημονικής γλωσσολογίας που, εκτός των άλλων, αποδεσμεύεται από το φιλοσοφικό μέλημα της σύνδεσης της γλώσσας με εξωγλωσσικές οντότητες². Με το «αντιφιλοσοφικό» του εγχείρημα ο Saussure προσπάθησε να αποσπώσει το σημείο από αυτό που παραδοσιακά ονομάζεται αντικείμενο αναφοράς ή πράγμα, μιλώντας για το γλωσσικό σημείο ως σύνθεμα ενός σημαίνοντος και ενός σημαϊνόμενου, που δεν ενώνει μια έννοια με ένα φυσικό αντικείμενο ή μια οντότητα αλλά με μια ακουστική εικόνα. Ταυτόχρονα δήλωνε ότι η φύση του σημείου είναι αυθαίρετη εφόσον «το σημαίνον είναι *αναπιολόγητο*, δηλαδή αυθαίρετο σε σχέση με το σημαϊνόμενο, με το οποίο δεν έχει κανένα φυσικό δεσμό στην πραγματικότητα» (Saussure 1979: 100, 103). Ο Saussure υπονοεί ότι η αυθαιρεσία του σημείου δεν είναι μόνο εσωτερική (σχέση ανάμεσα σε σημαίνον και σημαϊνόμενο), αλλά ότι οι διαφορές ανάμεσα στις γλώσσες για το ίδιο πράγμα δηλώνουν την αυθαίρετη σχέση ανάμεσα σε σημείο και αντικείμενο αναφοράς: κατ' αυτό τον τρόπο υιοθετεί τον αφελή πολιτισμικό σχετικισμό της εποχής του.

Όπως θα επισημάνει αργότερα ο Benveniste (1981a: 16-17), στην ουσία ο Saussure καισαλεύει σε αυτό που έχει προσημαθίσει να αποφυγεί στον αρχικό του ορισμό. Κι αυτό διότι, όπως επισημαίνει, αυθαίρετη είναι η σχέση ανάμεσα σε σημαίνον και σημαϊνόμενο, όχι ανάμεσα στο σημείο και την πραγματικότητα στην οποία εφαρμόζεται. Επομένως η σχέση αυθαιρεσίας ισχύει για τη *μορφή* κι όχι για την *υπόσταση* (substance). Η σχέση που συνεχώς τροποποιείται και συνάμα παραμένει αμετάβλητη δεν είναι ανάμεσα στο *σημαίνον* και το

σημαινόμενο (σχέση μορφής) αλλά ανάμεσα στο σημείο και το αντικείμενό του (σχέση υπόστασης) (Benveniste 1981β: 21).

Σύμφωνα λοιπόν με τον Benveniste, η πλάνη του Saussure έγκειται στο ότι επιτρέπει να παρεισφρήσουν ψήγματα εξωγλωσσικής αναφοράς στην αμιγή μελέτη των γλωσσικών σημείων. Ως συνεπής λοιπόν γλωσσολόγος, ο Benveniste δεν καταπιάνεται με τη σχέση ανάμεσα στην ιδέα και το αντικείμενο της πραγματικότητας, αλλά υποστηρίζει ότι υπάρχει *αναγκαιότητα* στο σύστημα, η οποία συνίσταται στην εσωτερική δεσμευτική συνθήκη που συνοπείται ανάμεσα στο σημαίνον και το σημαινόμενο. Κατά συνέπεια, η αμιγής έννοια του σημείου δεν μπορεί να καλύψει το αιτούμενο της γλωσσολογικής μελέτης, που πρέπει να ξεκινά από τη γλωσσική χρήση (το ρηματικό λόγο). Έτσι καταφεύγει σε μια άλλη διχοτόμηση: προτείνει ότι στη γλώσσα πρέπει να αποδώσουμε *διπλή σημειότητα*: τη σημειωτική, δηλαδή την *αναγνώριση του σημείου*, και τη σημασιολογία, την *κατανόηση του ρηματικού λόγου*.

Ο Benveniste λοιπόν θέτει προγραμματικά τον τρόπο με τον οποίο οφείλουμε να δούμε τη σύνδεση ή το πέρασμα από το σημείο στην ομιλία. Υποστηρίζει την αποσύνδεση της σημασιολογίας από τη σημειωτική και το ξεπέραςμα της σωσσυριανής υπόδειξης ότι το σημείο είναι κοινή αρχή από την οποία εξαρτάται συνάμα η δομή και η λειτουργικότητα της γλώσσας. Η πρότασή του καταλήγει στην ανάγκη να υπάρξει διαφορετικός τρόπος πραγμάτευσης του γλωσσικού σημείου από το μη γλωσσικό σημείο. Ωστόσο είναι προφανές, νομίζω, ότι αυτή η πρόταση προσπαθεί να λύσει σε επίπεδο μεθόδου το πρόβλημα της «εξωγλωσσικής αιχμής» που διακρίνεται στο σωσσυριανό έργο. Το σημαντικό είναι ότι ο Benveniste οροθετεί ξανά την «εσωτερικότητα» της γλωσσικής επιστήμης, στρέφοντας το αντικείμενο της γλωσσολογίας στην ανάλυση της δομής ανεξάρτητα από τις σχέσεις με την πράξη και την πραγματικότητα.

Είναι η νοηματοδότηση απεριόριστη;

Είναι προφανές ότι η αντίληψη της σχέσης αυθαιρεσίας ανάμεσα στα σημεία, όπως οροθετείται ξανά ως προϋπόθεση της δομικής

γλωσσολογίας, δεν επιτρέπει να δούμε το νόημα πέρα από τις εσωτερικές αντιθέσεις που συνάπτονται ανάμεσα σε σημαίνονια και σημαινόμενα. Από εδώ ξεκινά και το δίδαγμα του αποδομισμού, με κύριο εκπρόσωπο τον Derrida (1990). Οι υποθέσεις εργασίας της αποδόμησης συμμερίζονται τις βασικές σωσσυριανές παραδοχές, επεκτείνοντάς τες στην ίδια την αντιμετώπιση του νοήματος με σημειωτικά εργαλεία, και μάλιστα με εκείνα που παραπέμπουν κατευθείαν στον Peirce (1931-1958). Η θεωρία για το νόημα που δεσπάζει είναι η απροσδιοριστία του ή, καλύτερα, η συνεχής του διολίσθηση, εφόσον κανένα ανθρώπινο υποκείμενο δεν μπορεί να εγγυηθεί την εγκυρότητά του. Έτσι το πρόβλημα που τέθηκε εξαρχής, αν δηλαδή μπορούμε να υποθέσουμε ότι υπάρχει κάποιο «αγκυροβόλημα» του γλωσσικού σημείου σε κάποιο σταθερό τόπο κατά τη διάρκεια της περιπλάνησής του από το ένα σημείο στο άλλο ή αν υπάρχει κάποιο τέλος στη συνεχή διολίσθηση, άρα και απροσδιοριστία, του νοήματος, παίρνει αρνητική απάντηση στο πλαίσιο της παράδοσης της αυθαιρεσίας του σημείου.

Δεν ισχύει όμως το ίδιο αν δούμε τη σημειωτική διαδικασία μέσα στην ανθρώπινη πράξη και την κοινωνία. Ας ξαναδούμε έναν αποδεκτό ορισμό της σημείωσης: η σημείωση είναι ένα είδος επικοινωνίας και ενασχόλησης με εξωσημειωτικές περιστάσεις (Eco 1988: 240). Ακόμη κι αν αυτές οι περιστάσεις μπορούν συχνά να μεταφραστούν με σημειωτικούς όρους, δεν σημαίνει ότι δεν έχουν συνεχή παρουσία στη βάση οποιουδήποτε φαινομένου συνεπάγεται παραγωγή σημείων. Δηλαδή η σημείωση συντελείται μεταξύ συμβάντων στο πλαίσιο του δικτύου των εκάστοτε υλικών, φυσιολογικών, βιολογικών, φυσικών όρων.

Αλλά το ότι η σημείωση αναφέρεται εξ ορισμού σε εξωσημειωτικές περιστάσεις μάς παραπέμπει αυτομάτως στον θεμελιωτή της μελέτης των σημείων C.S. Peirce. Μία από τις σημαντικές διαφορές στη θεωρία του απ' εκείνη του Saussure έγκειται στο ότι για τον δεύτερο τα σημεία της κοινωνίας μπορούν να ερμηνευτούν συνολικά από τα σημεία της γλώσσας, κι όχι το αντίθετο. Άρα η γλώσσα είναι ερμηνευτής της κοινωνίας και η γλωσσική επιστήμη ανήκει στην κοινωνική και συνεπώς στη γενική ψυχολογία. Αντίθετα, για τον Peirce η σημειωτική ανήκει στο χώρο της λογικής, δηλαδή της φιλοσοφίας,

Μιλά για την «οικουμενική άλγεβρα σχέσεων των σημείων», χωρίς όμως να αναφέρεται στην ιδιαιτερότητα του συστήματος της γλώσσας. Σε αντίθεση λοιπόν με τον Saussure, για τον Peirce το σημείο δεν φαίνεται να είναι γλωσσική έννοια που επεκτείνεται σε ανθρώπινα και κοινωνικά γεγονότα (ψυχολογική διεργασία) αλλά είναι λογική διαδικασία (τόσο πέρα όσο και εντός της γλώσσας). Έτσι, αν και η γλώσσα απαρτίζεται από λέξεις, δηλαδή από σημεία, αυτά δεν συνιστούν ειδική κατηγορία. Π.χ. οι δεικτικές αντωνυμίες, οι δείκτες, πρέπει να ταξινομηθούν μαζί με τα αντίστοιχα νεύματα, π.χ. αυτά της σκόπευσης.

Επιπλέον ο Peirce εισάγει μια ουσιαστικότερη διάκριση, που στον Saussure απλώς υπολανθάνει: είναι η διάκριση ανάμεσα σε σημείο-αντικείμενο (signe-object) και σημείο-πράξη (signe-action). Η δεύτερη είναι η σημείωση στην οποία το αντιπροσωπεύον παίζει καθοριστικό ρόλο. Για τον αμερικανό φιλόσοφο η *τριαδική σχέση* του σημείου-πράξη είναι εκείνη που ορίζει την έννοια του σημείου. Μπορούμε να καταλήξουμε, ακολουθώντας την υπόδειξη του Peirce, ότι η σημειωτική διαδικασία μπορεί να είναι απεριόριστη, εφόσον το σημείο «(...) υποκαθιστά κάτι ως προς την ιδέα που παράγει ή τροποποιεί. Αυτό το οποίο υποκαθιστά ονομάζεται *αντικείμενό του*: αυτό το οποίο μεταφέρει, *νόημά του*: η ιδέα την οποία γεννά, *διερμνεύον του (...)*» (1.339). Αλλά το αντικείμενο της αναπαράστασης δεν μπορεί παρά να είναι μία αναπαράσταση. Έτσι, όπως πρότεινε αργότερα ο Morris (1946, 1971), ως σημείο ορίζεται οτιδήποτε μπορεί να εκληφθεί ότι υποκαθιστά κάτι άλλο, δηλαδή «κάτι αποτελεί σημείο απλώς και μόνο επειδή ερμνεύεται ως σημείο κάποιου άλλου πράγματος από έναν ερμνευτή. Αν όμως, σύμφωνα με τον Peirce, «ολοκλήρος ο άνθρωπος, η σκέψη του, τα συναισθήματά του είναι σημείο», τότε πού μπορεί να «αγκυροβολήσει» η πρώτη σχέση του σημείου;

Εκ πρώτης όψεως μάλλον δεν μπορεί να υπάρξει τελικό όριο στη σημείωση – άρα και στην έγκυρη ερμηνεία του νοήματος. Έτσι η διαδικασία σημείωσης μπορεί να συνεχιστεί επ' όπερον και οι κοινωνικοί ερμνευτές δεν μπορούν να εγγυηθούν την τελική ερμηνεία του νοήματος. Επομένως φαίνεται να επικυρώνεται η υπόθεση της αυτεξούσιας περιπλάνησης του ατομικού σημείου. Αυτό είναι και το επιχείρημα του Derrida (1990: 90), ο οποίος μ' αυτό τον τρόπο θεω-

ρεί ότι ανατρέπει τη μεταφυσική του σημείου στην υπερβατική του απολυτότητα. Η μετατόπιση συμπαρασύρει όλο το μεταφυσικό οπλοστάσιο του παιχνιδιού το οποίο, σύμφωνα με αυτή τη μεταφυσική, συμβαίνει μέσα στον *κόσμο*. Σύμφωνα λοιπόν με την ανάγνωση της ηρσιανής σημείωσης που κάνει ο Derrida, το παιχνίδι τώρα μεταφέρεται εξ ολοκλήρου μέσα στο *λόγο* (discourse), και για την ακρίβεια αποκλειστικά και μόνο μέσα στο γλωσσικό παιχνίδι του κειμένου.

Είναι βέβαιο ότι για τον Peirce το αντικείμενο της αναπαράστασης δεν μπορεί παρά να είναι μια αναπαράσταση, της οποίας η πρώτη αποτελεί διερμνεύον. Ωστόσο, ως καλός πραγματιστής, όταν δεν παρσύρεται ο ίδιος από το αιθέρμονο παιχνίδι της σημείωσης, αναστοχάζεται τους περιορισμούς της σημείωσης προς την κατεύθυνση του μελήματος αλήθειας. Οι ασάφειες που χαρακτηρίζουν την έννοια του σημείου δίνουν τη θέση τους στη διαπίστωση ότι το διερμνεύον μπορεί να είναι «μια ακόμα αναπαράσταση στην οποία παραδίδεται ο πυρσός της αλήθειας» (1.139). Έτσι αποφαιίνεται ότι «μία ατελείωτη σειρά αναπαραστάσεων, που η κάθε μία αναπαριστά την προηγούμενή της, μπορεί να εννοηθεί ότι έχει ως όριό της ένα *απόλυτο αντικείμενο*» (1.339)³.

Πώς μπορεί να προκύψει αυτό το απόλυτο αντικείμενο μέσα από την αδέσμευτη περιπλάνηση του νοήματος; Και γιατί αυτό το σημείο καθίσταται ουσιώδες αντεπιχείρημα στο λόγο της αποδόμησης; Όπως επισημαίνει ο Eco (1993), ο Derrida παραγνωρίζει μια σημαντική παράμετρο στο σχήμα του Peirce: ότι αυτή η αέναη αναπαράσταση μπορεί να εννοηθεί ότι έχει ένα απόλυτο αντικειμενικό όριο, το οποίο δεν είναι αντικείμενο αλλά *έξη* (habitus) (με την έννοια του τελικού, έστω και προσωρινού, σημείου καθ' εαυτό). Αυτό είναι το *τελικό λογικό διερμνεύον*, που ναι μεν είναι σημείο, αλλά με διαφορετικό τρόπο από το σημείο του οποίου αποτελεί διερμνεύον. Άρα η έξη, ως κλίση για σκόπιμη δράση, αναστέλλει προσωρινά την αέναη διαδικασία σημείωσης.

Ο Peirce, πάντα ως καλός πραγματιστής, θέτει το νόημα στην υπηρεσία των πιθανών πρακτικών συνεπειών του και το δεσμεύει από τη συμφωνία που εγκαθίσταται ανάμεσα στα μέλη της επιστημονικής (και όχι μόνο) κοινότητας. Σ' αυτή την περίπτωση η κοινότητα δρα ως εγγυήτρια της εικοτολογικής έννοιας της αλήθειας. Μπορούμε ό-

μως να υποθέσουμε εύλογα ότι δρα ως υπερβαιική αρχή όχι *εκ των προτέρων* αλλά στο τέλος της σημειωτικής διαδικασίας και πρέπει να φτάσει σε ένα είδος συμφωνίας, έστω και προσωρινής ή και διαφεύσιμης, σχετικά με τον τύπο του αντικειμένου της σημείωσης με το οποίο ασχολείται. Επομένως η συμφωνία όχι μόνο μετέχει στη σημείωση, αλλά και βρίσκεται στον πυρήνα της σημειωτικής διαδικασίας. Καταλήγουμε λοιπόν στο συμπέρασμα ότι η σημείωση εκ των πραγμάτων δεν μπορεί να είναι αέναη περιπλάνηση του νοήματος και απεριόριστα ανοιχτή ερμηνεία, εφόσον δεν κινείται στο κενό αλλά σε πολιτισμικά και κοινωνικά πλαίσια, τα οποία χαρακτηρίζονται από μεγάλο βαθμό οικουμενικότητας⁴. Κάθε φράση (σημείο) επιδέχεται πάντα διευκρινίσεις και βελτιώσεις. Έτσι η κατανόηση μιας φράσης είναι μια διαδικασία που ανοίγει τη στιγμή της πρόσληψής της. Μολονότι λοιπόν κάθε φράση μπορεί να μην έχει όρια στην εμπνευσμένη της, αποκτά συγκεκριμένα όρια που της επιβάλλονται από τις επιτακτικές ανάγκες της πρακτικής ζωής.

Θα μπορούσε ίσως να παρατηρήσει κανείς ότι σύμφωνα με αυτή την οπτική οι περιορισμοί στη σημείωση τίθενται μόνο στο πραγματιστικό επίπεδο κι όχι σε επίπεδο *a priori* συνθηκών αλήθειας. Στην ουσία όμως η αναζήτηση αυτών των συνθηκών είναι εξίσου, αν όχι περισσότερο, προβληματική απ' ό,τι η παραδοχή των πραγματιστικών δεσμεύσεων. Εξάλλου σε οποιαδήποτε περίπτωση δεν μπορούμε να παραβλέψουμε τις πραγματιστικές δεσμεύσεις της ανθρώπινης δράσης και επικοινωνίας. Κι αυτό διότι, μολονότι η σημείωση δεν παρπέμπει και ανάγκη σε ανθρώπινη επικοινωνία, μας είναι ευκολότερο να δούμε τη διαδικασία με την οποία επιτυγχάνεται η συμφωνία ως προς το νόημα μέσα από πιο ανθρωπομορφικές διαδικασίες. Έτσι μπορούμε να δεχτούμε τη γενική διατύπωση ότι το γλωσσικό παιχνίδι μπορεί να στηρίζεται μεν σε προδεδωμένους (γραμματικούς) κανόνες αλλά η συμφωνία ή και η διαφωνία περί του νοήματος αποφασίζεται μέσα στη συνεργατική σημειωτική πράξη (π.χ. Harris 1988 σχετικά με το συνεργατικό γλωσσικό παιχνίδι).

Θα σταθούμε όμως λίγο ακόμα στο θέμα της διυποκειμενικής συμφωνίας περί το νόημα. Η θεματοποίηση της διυποκειμενικότητας βρίσκεται στο επίκεντρο θεωρητικών αναλύσεων που αφορούν την επικοινωνία στο πλαίσιο της κοινωνικής πραγματικότητας (πρβλ. π.χ.

τη διαλεκτική φιλοσοφία της γλώσσας του Voloshinov 1973). Δεν είναι όμως τυχαίο ότι το πεδίο της διυποκειμενικότητας βρίσκει την αναλυτική του έκφραση στις μελέτες για τη γλωσσική δόμηση της πραγματικότητας στα παιδιά (π.χ. Bruner 1978, Lock 1978, Vygotsky 1978, Wertsch 1980, Rommetveit 1985, για να αναφερθούμε μόνο σε μερικά από τα γνωστότερα σχετικά παραδείγματα). Με λίγα λόγια, οι σχετικές μελέτες υπογραμμίζουν τη σημασία που έχει για την ανάπτυξη ανώτερων μορφών γλωσσικών ικανοτήτων η «ρύθμιση της συμπεριφοράς των άλλων» (Vygotsky 1978) μέσα στην ασύμμετρη αλληλεπίδραση του παιδιού που βρίσκεται σε προ-γλωσσικό στάδιο και του ενήλικου ατόμου. Όπως θα δούμε αναλυτικότερα παρακάτω, το καλλιτεχνικό μοντέλο υιοθετεί τις ίδιες ακριβώς προκειμένες για τη νοηματοδοτημένη γλωσσική πράξη. Το συγκεκριμένο κάθε φορά γλωσσικό νόημα παγιώνεται μέσα από την αμοιβαιότητα των ρόλων, και η επικράτησή του ασφαλώς δεν οφείλεται σε *a priori* ή και εμμενείς συνθήκες (κάτι στο οποίο θα συμφωνούσαν όλοι οι γλωσσολόγοι), αλλά θεμελιώνεται στις ανάγκες διυποκειμενικής συμφωνίας για τους σκοπούς της ανθρώπινης πρακτικής.

Μπορούμε τώρα να ξαναγυρίσουμε στην ιδέα του «αγκυροβολήματος» του νοήματος στην πρακτική και, κάτω από αυτό το πρίσμα, να διαπιστώσουμε ότι η συντονισμένη δράση για την παγίωση του (γλωσσικού ή πραξιακού νοήματος) είναι αυτή που ορίζει και την ιδέα της και ανάγκη διυποκειμενικής κοινότητας, είτε επιστημονικής είτε πολιτισμικής. Έτσι αποτελεί πολύτιμη επισήμανση για τη γλωσσολογία ότι, ακόμη κι αν θεωρηθεί ότι η γλώσσα στηρίζεται σε προδεδωμένα συστήματα κανόνων, αυτό δεν σημαίνει ότι το νόημα δεν εγκαθίσταται και δεν αναπροσδιορίζεται μέσα από τη διυποκειμενική νοηματοδότηση.

Η νοηματοδοτημένη γλωσσική πράξη

Η παραπάνω υπόδειξη φωτίζει ορισμένες όψεις της ίδιας της γλωσσολογικής έρευνας στο πλαίσιο της σημειωτικής προσέγγισης. Θα χρησιμοποιήσω εδώ το παράδειγμα του σχήματος, στο οποίο η γλώσσα αντιμετωπίζεται στην πολυλειτουργικότητά της, δηλαδή τόσο

ως συμβολικό σύστημα όσο και ως σύστημα σημείων, όπως προβάλλεται από την κοινωνιοσημειωτική προσέγγιση του M.A.K. Halliday (π.χ. 1975 και 1978, Halliday και Hasan 1980). Η επιλογή του καλλιτεϊανού μοντέλου, προκειμένου να δειχτούν γλωσσολογικές επεξεργασίες σχετικά με τα ζητήματα που θίχτηκαν παραπάνω, δεν είναι τυχαία. Η σημειωτικο-πολιτισμική προοπτική (που εμμέσως δανείζεται από διαφορετικά σημειωτικά και σημειολογικά ρεύματα, π.χ. Peirce, Σχολή της Πράγας, Benveniste, Fillmore) δεν φιλοδοξεί να λύσει το πρόβλημα της κοινωνικής σημειογένεσης σύμφωνα με τα κλασικά αιτήματα. Επιχειρεί ωστόσο να δώσει απαντήσεις στους τρόπους συγκρότησης του γλωσσικού νοήματος μέσα στην ανθρώπινη πράξη και την κοινωνία.

Στον πυρήνα λοιπόν της ανάλυσης της γλώσσας βρίσκεται η ιδέα του διαλόγου και της διυποκειμενικής συμφωνίας. Ας υπογραμμιστεί επίσης ότι ο αντιφορμαλισμός της καλλιτεϊανής γλωσσολογίας υιοθετεί την άμεση σύνδεση μορφής και περιεχομένου. Επομένως οι δυνατότητες γλωσσικής έκφρασης ενός περιεχομένου συσχετίζονται με την περίπτωση και τους τρόπους επικοινωνίας.

Από τα παραπάνω εύκολα συνάγεται η αντιθετικιστική προσπέλαση του σημείου στη καλλιτεϊανή θεώρηση. Το σημείο δεν νοείται ως μεμονωμένη οντότητα ούτε ως ατομικό «πράγμα», αλλά ως σύστημα νοημάτων και ως δίκτυο σχέσεων. Συνεπώς με το γλωσσολογικό πλαίσιο της θεωρίας είναι η ιδέα του σημειωτικού δικτύου παράλληλα με την ιδέα του δικτύου πολιτισμού. Αν όμως αυτό είναι το βασικό υπόστρωμα της θεωρίας, τότε δεν την ενδιαφέρει να μελετήσει τη μεμονωμένη οντότητα του σημείου και του νοήματος που μεταφέρει, αλλά τη σύμπραξη και το συμμερισμό του νοήματος από τους δράντες γλωσσικά. Επομένως η ίδια η ιδέα της σημειωτικής πράξης που συνεχώς παγιώνεται και ανακατασκευάζεται μέσα στην ανθρώπινη δραστηριότητα δίνει την ευκαιρία ανάγνωσης του σχήματος μέσα από τους άξονες που συνδέουν το γλωσσικό σημείο με την πράξη³.

Η έννοια-κλειδί της προσέγγισης είναι η γλωσσική νοηματοδότηση ως μορφή συμπεριφοράς. Άρα το να νοηματοδοτούν οι άνθρωποι συνεπάγεται ότι δρουν. Η διαδικασία αμοιβαίας νοηματοδότησης και εγκατάστασης του νοήματος μέσα στο πολιτισμικό -επομένως προδεδомένο- πλαίσιο γίνεται ορατή στην αλληλεπίδραση του πρω-

τογλωσσικού βρέφους με το ενήλικο άτομο. Για τη καλλιτεϊανή θεώρηση, το συγκεκριμένο πεδίο ανάλυσης έχει μία επιπλέον σημασία: υποβάλλει την ιδέα ότι οι εκφράσεις της πρωτογλώσσας των βρεφών δεν θα μπορούσαν να αποκτήσουν πάγια και αναγνωρίσιμη, άρα και συμβατική, μορφή, αφενός αν δεν μεσολαβούσε το λεξικογραμματικό επίπεδο και αφετέρου αν δεν υπήρχε η διαδικασία επικύρωσης, συμπλήρωσης, διόρθωσης, επέκτασης της μορφής και του περιεχομένου τους από τα ενήλικα μέλη της κοινότητας.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η γλωσσική συμπεριφορά είναι μορφή δράσης, πράγμα που σημαίνει ότι δεν υπάρχουν σαφείς διχοτομήσεις στη γλώσσα. Μπορούμε λοιπόν να δεχτούμε ότι η καλλιτεϊανή προσέγγιση υιοθετεί την πραξιακή διάσταση της γλώσσας. Ωστόσο ένας άλλος άξονας της θεωρίας δεν επικυρώνει μόνο αυτή την πραξιακή διάσταση αλλά και τα όρια ανάμεσα στην πράξη και τη νόηση. Το πλαίσιο της θεωρίας εξαναγκάζει να υιοθετηθεί μία (τη μοναδική, όπως επιμένει ο Halliday 1986) διάκριση στη γλώσσα, σε *πραγματιστική* απ' τη μια και *μαθησιακή* απ' την άλλη διάσταση της σημειωτικής της λειτουργίας. Οι δύο συνιστώσες μοιράζονται το χαρακτηριστικό της κοινωνικής σημειοκότητάς τους.

Αυτό δεν προκύπτει ως εκ των προτέρων μεθοδολογική διάκριση αλλά αποκαλύπτεται μέσα από τη μελέτη της δυαδικής αλληλεπίδρασης βρέφους και ενήλικα. Όταν ο Halliday εξετάζει τις λειτουργίες του συστήματος του νηπίου χρειάζεται να προβεί σε εξειδικευμένες ad hoc ερμηνείες για να διακρίνει φωνητικές εκδηλώσεις, που διαφέρουν μεταξύ τους μόνο από την άποψη της επιτόνισης. Με παραγλωσσικές εκδηλώσεις το νήπιο κατορθώνει να εκφράσει δύο διαφορετικές περιοχές νοήματος: απ' τη μια το *πραγματιστικό* πεδίο, μέσα στο οποίο νοηματοδοτούνται εντολές και οδηγίες που του επιτρέπουν να δράσει στο περιβάλλον απ' την άλλη το *μαθησιακό* πεδίο, όπου τα σημεία δηλώνουν αποφάνσεις και διαπιστώσεις οι οποίες ανοίγουν τις δυνατότητες συστηματικής εξερεύνησης του περιβάλλοντος και του κόσμου. Η σπουδαιότητα της μαθησιακής συνισταμένης επικυρώνεται από τη λειτουργία της ως αναστοχασμού, η οποία εντέλει καθιστά δυνατή τη μάθηση. Όταν αναπτύσσεται το γλωσσικό σύστημα των ενήλικων οι δύο συνισταμένες εκφράζονται αντίστοιχα στη διαπροσωπική (interpersonal) μεταλλειτουργία και τη

μεταλειτουργία της *ιδεοποίησης* (ideational) ή αναστοχασμού, που, με τη βοήθεια της καθαρά γλωσσικής *κειμενικής* (textual) μεταλειτουργίας, οργανώνουν το λόγο. Οι δύο πρώτες μεταλειτουργίες είναι εξίσου σημαντικές για το λόγο. Είναι όμως προφανές ότι τον κατεξοχήν σημειωτικό ρόλο διαδραματίζει η ιδεοποιητική μεταλειτουργία εξερεύνησης και κατανόησης του περιβάλλοντος.

Σε πρώτο επίπεδο ανάλυσης, η διάκριση ανάμεσα σε πραγματιστική και μαθησιακή συνιστομένη στη γλώσσα θα παρέπεμπε σε μια ακόμα γλωσσολογική διχοτόμηση, εφόσον δεν προσθέτει κάτι σημαντικό στη συστημική ανάλυση. Αλλά για τη καλλιτεϊανή θεώρηση η εμφάνιση του πραγματιστικού ενεργήματος στο νήπιο έχει μια μεταλειτουργία, ο ρόλος της οποίας δεν είναι απλώς αυτός που εκφράζεται στο σύστημα των ενηλίκων. Στο λόγο των ενηλίκων η πραγματιστική συνιστώσα συγκροτεί τις δεσμεύσεις της διαπροσωπικής συνιστώσας. Έτσι μόνο μια τεχνικού τύπου ανάλυση μπορεί να αποκαλύψει τα όρια ανάμεσα στις δύο συνιστώσες (ιδεοποιητική και διαπροσωπική), που δεν είναι άρρηκτα δεμένες μόνο μεταξύ τους αλλά και με την κειμενική, δηλαδή την «αμιγώς» γλωσσική συνιστώσα. Συνεπώς η μελέτη του συστήματος του νηπίου έχει υποδειγματικό χαρακτήρα για το επεξεργαστή μας: ο ίδιος ο χαρακτήρας της πραγματιστικής συνιστώσας της αποδίδει ρόλο *ορίου* στη μαθησιακή σημείωση. Για να χρησιμοποιήσουμε την αρχική ιδέα, το νόημα σταματά την περιπλάνησή του και αγκυροβολεί (προσωρινά έστω) στην πράξη όπως επιβάλλεται από τη γλωσσική κοινότητα. Η γλωσσική νοηματοδότηση εγκαθίσταται αρχικά στο πλαίσιο του διαλόγου (ανάμεσα στη δυάδα βρέφους-ενήλικου ατόμου). Είναι αυτονόητο επομένως ότι το νόημα συγκροτείται στη βάση της διυποκειμενικής συμφωνίας.

Ίσως μέσα από ένα τέτοιο σχήμα να φαίνεται ότι η επικύρωση της εγκυρότητας του νοήματος ανατίθεται εν τέλει στην κοινωνική σύμβαση. Ωστόσο η έννοια της γλωσσικής κοινότητας (που δεν διατυπώνεται ρητά στο καλλιτεϊανό σχήμα) στηρίζεται ακριβώς στην «αντικειμενοποίηση» του νοήματος μέσω της διυποκειμενικής συμφωνίας. Το σημαντικό είναι ότι έτσι υπογραμμίζεται η άρρηκτη σχέση ανάμεσα στη γλώσσα, τη νόηση και την κοινωνική πράξη και η υποκίνηση της γλώσσας από το νόημα και την ανθρώπινη πράξη. Άρα κλονίζεται η αρχή της απόλυτης αυτοδυναμίας της γλώσσας και το αυθαίρετο των

σχέσεων ανάμεσα στα σημαίνοντα στοιχεία της. Αυτό είναι κάτι που υπογραμμίζεται από τις απαρχές ανάπτυξης της θεωρίας του Halliday, ο οποίος επισημαίνει τη μη αυθαίρετη οργάνωση της γλώσσας υποστηρίζοντας ότι η εσωτερική της οργάνωση μπορεί να εξηγηθεί σε σχέση με τις κοινωνικές λειτουργίες τις οποίες εξυπηρετεί, καθώς και ότι η γλώσσα αναπτύχθηκε έτσι ώστε να τις εξυπηρετεί (Halliday 1973: 34).

Το παραπάνω αξίωμα δεν παραμένει αθεμελίωτο στις έρευνες της λειτουργικής γλωσσολογίας. Ένα μόνο από τα παραδείγματα θεμελίωσής του είναι η αντίληψη της γραμματικής ως νοήματος. Σύμφωνα με τη συστημική γλωσσολογία η γραμματική είναι απόθεμα διαμορφωμένο ως δίκτυο αμοιβαία εξαρτημένων επιλογών νοήματος. Η οργάνωση της γραμματικής κινείται στον παραδειγματικό άξονα επιλογών, σε αντίθεση με τη συνταγματική οργάνωση άλλων γραμματικών μοντέλων όπως αναπτύσσονται ακόμα και στο εσωτερικό της ίδιας της λειτουργικής γλωσσολογίας (για την κριτική στον παραδειγματικό άξονα της καλλιτεϊανής γραμματικής βλ. π.χ. Fawcett 1980). Η σημασιολογική ερμηνεία της γραμματικής τυπολογίας οδήγησε στην υποθήση μιας κλιμακωτής οργάνωσης της γραμματικής σε άμεση αντιστοιχία με τους τρεις κύριους τύπους νοήματος, τις γνωστές μεταλειτουργίες (ιδεοποιητική –που υποδιαιρείται στη λογική και τη βιωματική–, διαπροσωπική, κειμενική) (Halliday 1973, 1978).

Τα γραμματικά συστήματα λοιπόν αναπαριστούν μέρος του δυναμικού γλωσσικής νοηματοδότησης. Στα πραγματικά κείμενα οι επιλογές πραγματώνονται σε δομές, οι οποίες αντανακλούν τις διαφοροποιήσεις στις μεταλειτουργίες. Αυτό σημαίνει ότι, σε αντίθεση με άλλα γραμματικά μοντέλα, η σχέση ανάμεσα σε γραμματική και σημασιολογία δεν είναι αυθαίρετη αλλά φυσική. Κατά τον ίδιο τρόπο είναι δύσκολο να δούμε τη σαφή διάκριση ανάμεσα σε νόημα και μορφή πραγμάτωσής του.

Η γλωσσική χρήση συνδέεται λοιπόν άμεσα με τα νοήματα, και οι επιλογές στο λεξικογραμματικό επίπεδο είναι προβλέψιμες βάσει των πεδίων της περίπτωσης. Οι ομιλητές επιλέγουν από ένα απόθεμα περιοχών νοήματος. Η ιδέα όμως ότι οι ομιλητές επιλέγουν μέσα από το γλωσσικό δυναμικό τις πραγματώσεις στο γλωσσικό σύστημα σημαίνει την κοινωνική και διυποκειμενική οργάνωση της νοηματοδό-

τησις. Μ' άλλα λόγια, η οργάνωση των νοημάτων μέσα στη γλώσσα δεσμεύει τη γλωσσική χρήση.

Η προοπτική της λειτουργικής γλωσσολογίας δεν έχει κατορθώσει να ανταποκριθεί με πληρότητα στις φιλοδοξίες του προγράμματος της. Ειδικότερα, το μοντέλο γλωσσικής πραγμάτωσης υποβάλλει την ιδέα ότι το συγκεκριμένο επιβάλλει τις επιλογές στη γλώσσα, κάτι που, σύμφωνα με τους σχολιαστές, δεν συμφωνεί με τη γουοριανή προοπτική που υιοθετεί ο ίδιος ο Halliday (Hasan και Martin 1989). Εδώ ωστόσο έγινε προσπάθεια να αναδειχτούν ορισμένα από τα βασικά σημεία του καλλιπτεϊανού μοντέλου, τα οποία θεωρούμε σημαντικά για τη διερεύνηση της σχέσης ανάμεσα σε γλώσσα και νόηση. Απ' αυτή τη σκοπιά, η έννοια της δέσμευσης της γλώσσας από τις περιοχές νοήματος τις οποίες πραγματώνει αμφισβητεί τον απεριόριστο χαρακτήρα της σημείωσης και το αυθαίρετο του σημείου. Ταυτόχρονα όμως προσφέρει παραδείγματα σχετικά με τη δυνατότητα ορισμού της νοηματοδότησης, όχι ως αφηρημένης γλωσσικής νοητικής διαδικασίας, αλλά ως διεργασίας που συμβαίνει και οροθετείται από τα κοινωνικο-πολιτισμικά συγκεκριμένα.

Τέτοιου είδους προοπτικές, οι οποίες δεν περιορίζονται σε μονολιθικές επιλύσεις της σύνδεσης νόησης και γλώσσας, όλο και πληθαίνουν (βλ. και την Εισαγωγή σ' αυτό τον τόμο). Μένει να δειχτεί αν και πώς παρόμοιες κατευθύνσεις μπορούν να προχωρήσουν σε προσεγγίσεις που θα συλλαμβάνουν τις σχέσεις αυτές στην ολότητά τους, συνομιλώντας και διδασκόμενες η μία από την άλλη.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Σύμφωνα με την πολυσυζητημένη διάκριση που εισάγει ο Peirce οι σχέσεις που διέπουν την τριαδική πράξη εδραιώνονται ανάμεσα στο Αντιπροσωπεύον, το Αντικείμενο και το Διερμηνεύον. Το Διερμηνεύον προσφέρεται τόσο για ανθρωπομορφική όσο και για μη ανθρωπομορφική ερμηνεία του όρου, εφόσον δεν χρειάζεται να υποθέσουμε την ύπαρξη ενός ανθρώπινου πομπού: για τον ορισμό του σημείου χρειάζεται μόνο κάποιο είδος ανθρώπινου δέκτη ο οποίος μπορεί να ερμηνεύσει το σημείο μέσα στη σημειωτική πράξη.

2. Αναφέρομαι στην αντίληψη που διατρέχει την παραδοσιακή φιλοσοφία

της γλώσσας σύμφωνα με την οποία το νοήμα μιας λέξης στηρίζεται στην αναφορά της εξωγλωσσικής οντότητας. Οι θεωρίες του νοήματος υποβάλλουν την ιδέα ότι οι συνειδητές ιδέες μεσολαβούν ανάμεσα στα ανθρώπινα όντα και τον εξωτερικό κόσμο, κι έτσι οι ιδέες είναι σημεία των πραγμάτων και οι λέξεις σημεία των ιδεών. Η γλώσσα είναι συλλογή σημείων των οποίων η φύση εξαρτάται από τις σχέσεις τους με εξωγλωσσικά φαινόμενα. Το ενσυνείδητο σκεπτόμενο υποκείμενο δίνει νόημα στις λέξεις και εξασφαλίζει την ορθή χρήση τους. Κατά συνέπεια η γλώσσα περιέχει συνείδηση.

3. Ο Peirce μνημονεύει τη σημειωτική κατάληξη σε ένα σημείο καθ' εαυτό, που περιέχει την εξήγησή του και όλα τα σημαίνοντά του μέρος (2.230). Στην ουσία όμως αυτό το σημείο δεν είναι στην πραγματικότητα σημείο, αλλά το σύνολο του σημασιολογικού πεδίου ως δομή που συνδέει και συσχετίζει τα σημεία μεταξύ τους (ηβλ. Eco 1988: 253).

4. Από διαφορετική σκοπιά, με ανάλογα όμως επιχειρήματα, υποστηρίζεται το μη αυθαίρετο του σημείου στο Lakoff και Johnson (1998, κεφ. 22). Σε αυτή την περίπτωση η κριτική στη μεταδομιστική οπτική γίνεται από την άποψη της σωματικότητας του νοήματος. Πιο συγκεκριμένα, υποστηρίζεται ότι η αντίληψη περί νοήματος που υιοθετεί το μεταδομιστικό παράδειγμα –όπως και ο Rorty και ο Quine– βασίζεται στην αντίληψη της αυθαιρεσίας και της απόλυτης σχετικότητας του νοήματος. Σύμφωνα με τη διδασκαλία της ελεύθερης περιπλάνησης (free-floating) των σημαίνοντων, τα σημαίνοντα ορίζονται απλώς και μόνο από τις διαφορές ανάμεσα σ' αυτό και τα άλλα σημεία. Αντίθετα, σύμφωνα με τη φιλοσοφία της σωματικότητας, αν το νόημα στηρίζεται στη μεταφορά, την εικονικότητα, τη μετάβαση από το σωματικό επίπεδο και το συνειδητο εννοιακό σύστημα, όπως υποστηρίζει η δεύτερη γενιά της γνωσιακής επιστήμης, τότε το νόημα όχι μόνο δεν είναι αυθαίρετο αλλά και σε μεγάλο βαθμό υποκινείται από τη σωματική νόηση και, επίσης σε μεγάλο βαθμό, είναι καθολικό στους διάφορους πολιτισμούς (βλ. και την Εισαγωγή σε αυτό τον τόμο).

5. Ας θυμίσουμε τις βασικές παραδοχές του καλλιπτεϊανού μοντέλου. Η γλώσσα είναι στην ουσία της *σημειωτικό σύστημα*, κώδικας που περιλαμβάνει περισσότερα «στρώματα» πραγμάτωσης (σημασιολογικό, λεξικογραμματικό, φωνολογικό). Συνεπώς η μελέτη της γλώσσας χρειάζεται να κινείται και στα τρία επίπεδα ερμηνείας των δεδομένων: το σημειωτικό, το σημασιολογικό και το συστημικό. Αυτό δηλώνει και την πορεία της γλωσσολογικής μελέτης που εστιάζει στη χρήση της γλώσσας από τους ομιλητές της και ξεκινά από την εμπράγματη αλληλεπίδραση για να προχωρήσει στη μελέτη του αφαιρετικού συστήματος (π.χ. Halliday 1978, 1984, Halliday και Martin 1994).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Benveniste, É. 1981α. «Η φύση του γλωσσικού σημείου». Στο Κ. Παπαγιώργης (επιμ.), *Κείμενα Σημειολογίας*. Αθήνα: Νεφέλη, σελ. 14-23.
 – 1981 β. «Σημειολογία της γλώσσας», *ό.π.*, σελ. 24-53.
- Bruner, J. 1978. «From communication to language: A psychological perspective». Στο I. Markova (επιμ.), *The social context of language*. Chichester: Willey.
- Derrida, J. 1990. *Περί γραμματολογίας*. Αθήνα: Γνώση.
- Eco, U. 1988. *Θεωρία Σημειωτικής*. Αθήνα: Γνώση.
 – 1993. *Τα όρια της ερμηνείας*. Αθήνα: Γνώση.
- Fawcett, R.P. 1980. *Cognitive linguistics and social interaction*. Χαϊδελβέργη: Julius Groos Verlag & the University of Exeter.
- Harris, R. 1988. *Language. Saussure and Wittgenstein. How to play games with words*. Νέα Υόρκη: Routledge.
- Halliday, M.A.K. 1973. *Explorations in the Functions of Language*. Λονδίνο: Arnold.
 – 1975. *Learning How to Mean: Explorations in the development of language*. Λονδίνο: Arnold.
 – 1978. *Language as Social Semiotic: The social interpretation of language and meaning*. Λονδίνο: Arnold.
- Halliday, M.A.K. και Hasan, R. 1985. *Language. Context and Text: Aspects of language in a social-semiotic perspective*. Geelong, Victoria: Deaking University Press.
- Halliday, M.A.K. και Martin, J.R. 1994. *Writing Science. Literacy and discursive power*. Λονδίνο: The Falmer Press.
- Hasan, R. και Martin, J.R. (επιμ.) 1989. *Language Development: Learning Language. Learning Culture*. Norwood, NJ: Ablex P. Corporation.
- Lakoff, G. και Johnson, M. 1998. *Philosophy in the Flesh. The Embodied Mind and the Challenge to Western Thought*. Νέα Υόρκη: Basic Books
- Lock, A. (επιμ.) 1978. *Action, gesture, and symbol: The emergence of language*. Λονδίνο: Academy Press.
- Morris, Ch. 1946. *Signs. Language and Behavior*. Νέα Υόρκη: Prentice Hall.
 – 1971. *Writings on the General Theory of Signes*. Χάγη: Mouton.
- Peirce, Ch. S. 1931-1958. *Collected Papers*. Καίμπριτζ: Harvard University Press.
- Rommetveit, P. 1985. «Language acquisition as increasing linguistic structuring of experience and symbolic behavior control». Στο J.V. Wertsch

- (επιμ.), *Culture, communication and Cognition. Vygotskian Perspectives*. Καίμπριτζ: Cambridge University Press.
- Saussure, F. de 1979. *Μαθήματα γενικής γλωσσολογίας*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Voloshinov, V.N. 1973. *Marxism and the philosophy of language*. Νέα Υόρκη: Seminar Press.
- Vygotsky, L.S. 1978. *Mind in society: The development of higher psychological process*. Στο M. Cole, V. John-Steiner, S. Scribner και E. Souberman (επιμ.), Καίμπριτζ: Harvard University Press.
- Wertsch, J.V. 1980. «The significance of dialogue in Vygotsky's account of social, egocentric, and inner speech». *Contemporary Education Psychology*, 5.